

**ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԵՎ ԿԵՆՏՐԱՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅԻ ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ
ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ (1990-ԱՎԱՆ ԹԹ.)**

Խորհրդային Միության փլուզմամբ Թուրքիան փորձեց իր ազդեցությունը հաստատել Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների քաղաքական, տնտեսական, կրթության և մշակույթի բնագավառներում: Այդ նպատակով Թուրքիայի ղեկավար շրջանները քարոզում էին իրենց և կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների միջև առկա էթնիկական, մշակութային, լեզվական, կրոնական, պատմական ընդհանրությունները: Այս հոդվածի շրջանակներում փորձենք ներկայացնել Թուրքիայի իրականացրած քաղաքականությունը կենտրոնասիական երկրների կրթության ու մշակույթի բնագավառներում և ունեցած ձեռքբերումները:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Կենտրոնական Ասիայում առաջացավ ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև գաղափարական վակուում, որն էլ փորձեցին լցնել Թուրքիան և Իրանը: Թուրքիան փորձում էր այն իրականացնել պանթյուրքիզմի, իսկ Իրանը՝ պանիսլամիզմի գործունով: Ուստի Թուրքիայի ղեկավար շրջաններն սկսեցին քարոզել պանթյուրքական գաղափարներ: Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալի խոսքերով՝ Թուրքիային պատմական հնարավորություն տրվեց ձևավորելու թյուրքական աշխարհը: 1992 թ. թյուրքալեզու երկրների Անկարայի գագաթնաժողովով պաշտոնապես ծնվեց թյուրքական աշխարհը¹, որն առաջին հերթին այսպես էր կոչվում մշակութային առումով: Մյուս կողմից, Թուրքիան լինելով աշխարհիկ պետություն՝ իր ազդեցությունը հաստատելու նպատակով լայնորեն քարոզում էր իսլամը, որի նպատակն էր թյուրքալեզու ժողովուրդների

¹Idris Bal, Turkey's Relations with the West and Turkic Republics. Rise and Fall of the Turkish Model, England, Ashgate Publishing, 2000, p. 81.

մոտ բարձրացնել իսլամական ինքնագիտակցությունը²: Իրանը տարածաշրջանում նույնպես քարոզում էր իսլամ, սակայն նրա գործունեությունը տարածվեց միայն Տաջիկստանում, որտեղ 1990-ական թթ. երկրորդ կեսից Թեհրանն սկսեց իրականացնել բազմաբնույթ ծրագրեր՝ շեշտը դնելով մշակութային և կրթական ծրագրերի վրա: Նրա նպատակն էր վերափոխել կրթական համակարգը և կիրիլյան այբուբենը³:

1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիայի և կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների միջև տեղի ունեցած բազմաթիվ այցելությունների արդյունքում ստորագրվեցին մի շարք համաձայնագրեր, որոնք վերաբերվում էին մշակույթի, կրթության և գիտության բնագավառներում համագործակցությանը: Այդ մասին նշվեց նաև Թուրքիայի պետական պլանավորման վեցերորդ ծրագրում⁴: Թուրքիայում առաջնային կարևորությունը հատկացվեց կրթության բնագավառին՝ նպատակ ունենալով միասնական կրթական համակարգով ձևավորել թյուրքական աշխարհ: Այս հարցում ակտիվ էին պետական և ոչ պետական մարմինները: Որպես պետական մարմիններ կարող ենք առանձնացնել «Պետական խորհուրդները» (Devlet Kuruluşlar), որոնք ներկայացնում էին Ազգային կրթության նախարարությունը (Milli Eğitim Bakanlığı), «Բարձրագույն կրթության խորհուրդը» (Yüksek Öğretim Kurumu), «Համալսարանական խորհուրդներ կազմող թյուրքերենի ուսուցման կենտրոնները» (Üniversite Kuruluşu Olarak TÖMER) և «Թյուրքական համագործակցության ու զարգացման գործակալությունը» (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA), իսկ մասնագիտացված խորհուրդներն էին ֆոնդերը, միությունները (Vakıflar-Dernekler) և առևտրային կազմակերպությունները (Ticari Şirketler)⁵: Ազգային կրթության

² Старченков Г., Нефть и газ в экономике Турции (XIX-начало XXI вв.), М., ИВРАН, 2003, с. 150.

³ Марта Брилл Олкотт, Второй Шанс Центральной Азии, Москва-Вашингтон, 2005, с. 97.

⁴ Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994), Ankara, 1989, s. 293, <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan6.pdf>

⁵ Yazgan Turan, Türkiye'nin Türk Dünyasındaki Eğitim-Öğretim Faliyetleri, Kamu-İş, Cilt 7, Sayı 2, 2003, s. 3.

նախարարությանը կից գործում է «Օտարերկրյա պետությունների հետ կրթության ու դաստիարակության գլխավոր մարմինը» (Yurtdışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü) և «Բարձրագույն կրթության գլխավոր կոմիտեն» (Yüksek Öğretim Genel Müdürlüğü): Թյուրքալեզու երկրներում տարածված ֆոնդերից են «Թուրքիայի միության ֆոնդը» (Tütkiye Diyanet Vakfi), «Թյուրքական աշխարհի հետազոտությունների ֆոնդը» (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfi), «Իսլամի ու ազգային մշակույթի ֆոնդը» (İslam ve Milli Kültür Hizmet Vakfi) և այլն⁶: Նշվածներից Կենտրոնական Ասիայում լայն գործունեություն է ծավալում «Թյուրքական աշխարհի հետազոտությունների ֆոնդը»՝ իրականացնելով կրթական և մշակութային միջոցառումներ⁷: Վերոնշյալից կարող ենք եզրակացնել, որ Թուրքիան կենտրոնասիական երկրների հետ փորձում էր ձևավորել միասնական կրթական համակարգ:

Կրթության բնագավառում համագործակցությունը զարգացնելու նպատակով 1993 թ. հուլիսին թյուրքական երկրների համալսարանների կողմից կազմակերպվեց «Թյուրքական աշխարհի համալսարանների ռեկտորների կոնֆերանսը», որտեղ քննարկվեցին միասնական կրթական նախագծեր: Թուրքիան կազմակերպեց վերապատրաստման տարբեր դասընթացներ, որին մասնակցեցին տասնյակ մարդիկ թյուրքալեզու երկրներից և Տաջիկստանից⁸:

Թուրքիայի կողմից բոլոր կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրներում բացվեցին թուրքական ավագ դպրոցներ, լիցեյներ, համալսարան ընդունվելու համար նախապատրաստական կուրսեր, իսլամական կրթության կենտրոններ և համալսարաններ: Ղրղզստանում հիմնադրվեցին թուրքական 13 ավագ դպրոցներ, իսկ Ղազախստանում՝ 27-ը: Ղրղզստանում Թուրքիայի Ազգային կրթության նախարարության կողմից հիմնվել և գործում է լեզուների վերապատրաստման մեկ կենտրոն⁹: Թուրքիան ավելի քան 20

⁶ Նույն տեղում, էջ 4:

⁷ Նույն տեղում, էջ 12:

⁸ Saadettin Gömeç, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 1/1, Full, 2007, s. 119-120.

⁹ Yaşar Sayı, Turkish Schools and Universities in

դպրոցներ բացեց Թուրքմենստանում, որոնցից չորսը Թուրքիայի կրթության նախարարությանն էր, իսկ մնացածը՝ «Baskent» կրթական ընկերությանը¹⁰։ Ուզբեկստանում հիմնադրվեցին 25 ավագ դպրոցներ։ Բոլոր ուսումնական հաստատություններին ֆինանսական միջոցներ էին տրամադրում թուրք գործարարները և բարեգործական կազմակերպությունները։ Նշենք, որ մուսուլմանական գաղափարներ քարոզող Ֆեթուլլահ Գյուլենը ես մեծ ուշադրություն էր դարձնում կենտրոնասիական երկրներում կրթության կազմակերպման հարցերին, ուստի նա նույնպես թուրքալեզու երկրներում հիմնեց ավագ դպրոցներ և համալսարաններ¹¹։

1990-ական թթ. սկզբներից Թուրքիան ուշադրություն դարձրեց այն հանգամանքին, որպեսզի թուրքալեզու երկրների երիտասարդները կրթություն ստանան Թուրքիայում և շուտով սկսեցին իրականացվել նման ծրագրերը։ Այսպես՝ Ղազախստանից 1992-93 թթ. բարձրագույն կրթություն ստանալու նպատակով Թուրքիա ուղարկվեց 1109 երիտասարդ, իսկ միջնակարգ կրթության համար՝ 169։ Թուրքմենստանից նույն ուսումնական տարում ավելի քան 1185 երիտասարդներ ուղարկվեցին բարձրագույն կրթություն, իսկ 519-ը՝ միջնակարգ կրթություն ստանալու համար։ Նույն ժամանակ Ղրղզստանից Թուրքիա ուղարկվեցին 384 երիտասարդներ բարձրագույն և 344-ը՝ միջնակարգ կրթություն ստանալու նպատակով, իսկ Ուզբեկստանից Թուրքիայում սովորում էր 1120 ուսանող, որոնցից 244-ը թուրք-ուզբեկական հարաբերությունների վատացման պատճառով հետ կանչվեցին։ Հետագայում ուզբեկ ուսանողներից

¹⁰ Fusun Akkok, Balci Ayse and Demir E. Cennet, The Role of Kyrgyzstan. The Times of Central Asia, June 2006, <http://www.turkishweekly.net/comments.php?id=2134> Turkish Schools in the Educational System and Social Transformation of Central Asian Countries: The Case of Turkmenistan and Kyrgyzstan, Central Asian Survey, Vol. 19, № 1, March 2000, p. 142.

¹¹ Turkish Ministry of Educational Statistics, <http://www.meb.gov.tr/Stats/ist97/MYHTMI45.htm>, Bülent Aras, Turkey's Policy in the Former Soviet South: Assets and Options, Turkish Studies, 1:1, 2000, p. 36-58.

շատերը վերականգնվեցին, օրինակ 1997 թ. վերականգնվեց 438 ուսանող¹²:

Ներկայումս կենտրոնասիական երկրների երիտասարդները շարունակում են կրթություն ստանալ Թուրքիայի տարբեր ուսումնական հաստատություններում, սակայն նրանց թիվը 1990-ական թթ. հետ համեմատած բավականին կրճատվել է: Այսպես՝ 1998 թ. 16.692 երիտասարդներ գնացին Թուրքիա կրթություն ստանալու (ոչ միայն Կենտրոնական Ասիայի երկրներից): Իսկ 2000 թ. միայն 7000 երիտասարդներ էին կենտրոնասիական երկրներից սովորում Թուրքիայում¹³: Նշենք, որ Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի իրականացրած կրթական ծրագրերը Տաջիկստանին չէին ներառում:

Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիան ուշադրություն դարձրեց բարձրագույն կրթության կազմակերպմանը: Այդ նպատակով հիմնադրեց երեք համալսարաններ: Դրանցից առաջինը հիմնադրվեց Ղազախստանի Թուրքիստան քաղաքում 1991 թ.՝ «Hoca Ahmet Yesevi»¹⁴ միջազգային թուրքական համալսարան» անունով: Համալսարանում ուսուցումը կատարվում է երեք լեզուներով՝ ղազախերեն, թուրքերեն և ռուսերեն, այն ունի 12 ֆակուլտետ¹⁵: Սյուսը «Manas» համալսարանն է, որը հիմնադրվեց Ղրղզստանում 1995 թ.¹⁶: Այստեղ կրթությունն իրականացվում է ղրղզերենով և թուրքերենով, իսկ համալսարանն ունի 4 ֆակուլտետ՝ 11 բաժիններով¹⁷: Աշգաբադում բացվեց «Թուրք-

¹² Turkish Police Academy, Relations Between Turkey and the Turkic Republics, <http://www.pa.edu.tr/tr/baskanlik/index.php?sayfa=14&id=3>

¹³ Chotoev Z., The Turkish Factor in the Evolution of the Central Asian Republics, Central Asia and the Caucasus, № 2 (20), 2003, p. 75.

¹⁴ Ահմեդ Յեսևիին առաջին սուֆի միստիկն էր, ով ապրել է 12-րդ դարում: Նա առաջինն էր, ով փորձեց թուրքերենը մաքրել արաբական և պարսկական բառերից: Նրա միստիկական բնույթի պոեմը կոչվում է «Իմաստություն» (Hikmet):

¹⁵ Eight Five-Year Development Plan 2001-2005, Ankara, 2001, p. 56, <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/vjii/plan8.pdf>

¹⁶ Fusun Akkok, Balci Ayse and Demir E. Cennet, նշվ. աշխ., էջ 142:

¹⁷ Kavak Yüksel ve Baskan Gülsün Atanur, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akraba Topluluklarına Yönelik Eğitim Politika ve Uygulamaları, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 20:92, 2001, s. 95.

թուրքմենական միջազգային համալսարանը»: Տարածաշրջանում բացվեցին նաև թուրքական կապիտալով մի շարք ոչ պետական լիցեյներ և ուսումնական հաստատություններ¹⁸: Թուրքիան մեծ ուշադրություն էր դարձնում կենտրոնասիական երկրներում թուրքերենի ուսուցման խնդրին: Այդ նպատակով բացվեցին հատուկ դպրոցներ (TÖMER), որոնք թուրքերենի տարածման համար մեծ աշխատանք կատարեցին¹⁹:

Միասնական կրթական համակարգ ձևավորելու նպատակով անհրաժեշտ էր թյուրքալեզու երկրների հետ ունենալ միասնական այբուբեն, որի համար հիմք էր հանդիսանում լեզվական ընդհանրությունները: Այդ նպատակով դեռևս 1990 թ. Ստամբուլում հրավիրվել էր միջազգային կոնֆերանս «Թուրքեստան» անունով, որտեղ Թուրքիայի պետական նախարար Կոնուկմանը հայտարարեց, որ բոլոր թյուրքերին անհրաժեշտ է մեկ ընդհանուր այբուբեն²⁰: Այբուբենի վտխման հարցում մեծ ակտիվություն ցուցաբերեց նաև TİKA-ն²¹: Ըստ երևույթին, Թուրքիայի նպատակն էր ստեղծել «համաթյուրքական այբուբեն», որով նա փորձում էր թյուրքալեզու երկրների հետ ձևավորել միասնական լեզվական և մշակութային ընդհանրություն: 1993 թ. մարտին Անկարայում տեղի ունեցած թյուրքալեզու երկրների համաժողովում ընդունվեց ընդհանուր այբուբենի մասին որոշումը, որը լատինատառ էր և բաղկացած 34

¹⁸ Чотоев З., Влияние Турции на развитие государств Центральной Азии, Центральная Азия и Кавказ, № 2(26), 2003, с. 85.

¹⁹ Kavak Yüksel ve Baskan Gülsün Atanur, նշվ. աշխ., էջ 98:

²⁰ Чуфрин Г., О политике Ирана и Турции в отношении стран Центральной Азии, Новая Евразия. Отношения России со странами Ближнего Зарубежья, Сборник статей 2, М., 1994, с. 38.

²¹ TİKA-ն 1992 թ. մարտի 8-10-ը Անկարայում կազմակերպեց կոնֆերանս, որտեղ քննարկվեց լատինատառ այբուբենին անցնելու հարցը: Այստեղ ընդունվեց 34 տառից բաղկացած մի այբուբեն: Գազաթնաժողովի պաշտոնական գաղափարը դարձավ Իսմայիլ Գասփիրալիի «Dilde, Fikirde, İşte Birlik» արտահայտությունը: Այս շրջանակներում փորձում էին ձևավորել Թյուրքական միությունը (Türk Birliği) կամ էլ հանրությունը (Commonwealth): Սա առաջադրվեց կենտրոնասիական երկրների առաջնություններին, սակայն նրանք հավանություն չտվեցին:

առաջ²²: Ստամբուլի Մարմարայի համալսարանին կից ստեղծվեց «Թյուրքագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը», որտեղ մշակվում էր ընդհանուր այբուբենը:

Նշենք, որ 1990-ական թթ. սկզբներից թուրքական ուղիղի և հեռուստատեսության ծրագրերում ներառվեցին այնպիսի հաղորդումներ, որոնք վերաբերում էին թյուրքական լեզվին և մշակույթին: Այս հաղորդումները բնութագրվում էին հստակ գաղափարական ուղղվածությամբ՝ շեշտելով պանթյուրքիստական գաղափարները: Սկսվեց Կենտրոնական Ասիայում թուրքերենի ուսուցումը և այդ նպատակով Անկարայի համալսարանում ստեղծվեց հատուկ բաժին, որտեղ Կենտրոնական Ասիայից եկած ուսանողները սովորում էին թուրքերեն: Նման կուրսեր ստեղծվեցին նաև կենտրոնասիական երկրների ուսուցիչների համար²³: Միաժամանակ, այբուբենը փոխելու Թուրքիայի կոչերին, կենտրոնասիական երկրները միանշանակ չպատասխանեցին: Թյուրքալեզու երկրներից առաջինը լատինատառ այբուբենին անցավ Ադրբեջանը՝ 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին²⁴, որից հետո 1993 թ. ապրիլի 12-ին՝ Թուրքմենստանը՝ հույս ունենալով այս ուղիով ավելի շուտ մերձենալ քաղաքակիրթ աշխարհին²⁵, իսկ սեպտեմբերի 2-ին Ուզբեկստանը: Ասկայն կային լեզվական որոշ անհարթություններ, ուստի այս երկրները, նաև Ղազախստանն ընդունեցին սեփական լատինատառ այբուբենները²⁶: Ղրղզստանը թուրքալեզու երկրներից միակն է, որ դեռևս օգտագործում է կիրիլյան այբուբենը²⁷:

Ինչ է տալիս Թուրքիային միասնական այբուբենը: Քանի որ Թուրքիան խոսում էր թյուրքական աշխարհի ստեղծման և թյուրքական միասնության մասին, ուստի անհրաժեշտ էր մեկ միասնական լեզու, որն էլ հնարավոր կլիներ միայն ընդհանուր այբուբենով: Միասնական

²² Сваранц А., Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, М., 2002, с. 167.

²³ Чуфрин Г., նշվ. աշխ., էջ 39:

²⁴ Kara Mehmet, Türk Cumhuriyetleri ve Otuz Dört Harfli Ortak Latin Alfabesi, Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 4/3, Spring 2009, p. 1304.

²⁵ Idris Bal, նշվ. աշխ., էջ 173:

²⁶ Zaman, 09.12.2007.

²⁷ Kara Mehmet, նշվ. աշխ., էջ 1307:

այբուբենի դեպքում կքարոզվեին միասնական գաղափարներ, կհրատարակվեին գրքեր, դասագրքեր, հոդվածներ, թերթեր, կձևավորվեին համացանցը, որոնց տարածումը թյուրքալեզու երկրներում հեշտ կլիներ և ամենակարևորը՝ կկարդացվեին: Մեր կարծիքով այս ամենի արդյունքում կապահովվեին տարածաշրջանում թուրքերենի գերակայությունը, որը հնարավորություն կընձեռներ Թուրքիային տարածաշրջանում տնտեսական ու քաղաքական ազդեցության հաստատման գործընթացում առավելություն ունենալ:

Թուրքիան սկսեց կենտրոնասիական երկրների հետ զարգացնել մշակութային հարաբերությունները, որի նպատակն էր զարգացնել և տարածել թյուրքական մշակույթը: Թյուրքալեզու երկրների հետ մշակութային հարաբերությունների զարգացմամբ զբաղվում էր Մշակույթի նախարարությունը (Kültür Bakanlığı), որին կից 1993 թ. հուլիսին ստեղծվեց «Թյուրքական մշակույթի և արհեստների միացյալ ղեկավարում» մարմինը (Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi-TÜRKSOY)²⁸: TÜRKSOY-ը կենտրոնասիական երկրներում, բացի Տաջիկստանից, առաջադրում և իրականացնում է բազմաթիվ մշակութային ծրագրեր²⁹: Այդպիսի ծրագրերը հիմնականում կապվում են թյուրքական աշխարհում տեղի ունեցած մշակութային իրադարձությունների հետ և նպատակ ունեն ստեղծել թյուրքական աշխարհի միասնական մշակութային համակարգ:

Այսպիսով, Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիան փորձեց ազդեցության հասնել կրթության և մշակույթի բնագավառներում: Այդ նպատակով նա ստեղծեց մի շարք ֆոնդեր ու կազմակերպություններ, հիմնեց դպրոցներ ու համալսարաններ, հրատարակեց դասագրքեր և այլն: Իրականացրեց բազմաթիվ կրթական ու մշակութային ծրագրեր, այդ թվում իրականացրեց քայլեր այբուբենի վախման գործում: Կարծում ենք, Թուրքիայի իրականացրած այս քաղաքականությունը կարող ենք բնորոշել նեոպանթուրքիզմի մի դրսևորում, որով

²⁸ TÜRKSOY-ի ստեղծման նպատակների և իրականացրած գործողությունների մասին ավելի մանրամասն տես նրա պաշտոնական կայքը <http://www.turksoy.org> կամ Թուրքիայի Հանրապետության Մշակույթի նախարարության պաշտոնական կայքը <http://www.kultur.gov.tr>

²⁹ Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), s. 31, <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/vii/plan7.pdf>

Թուրքիայի նպատակն էր կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների հետ ձևավորել մեկ միասնական կրթական և մշակութային միություն: Վերոշարադրյալից կարող ենք եզրակացնել, որ Թուրքիային հաջողվեց իր ներկայությունը հաստատել թյուրքալեզու երկրների կրթության և մշակույթի բնագավառներում: Մյուս կողմից կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների ղեկավարությունը թույլատրում է թուրքական հաստատությունների գոյությունը, սակայն դրանք պահելով իր անմիջական ուշադրության և վերահսկողության տակ:

NELLY MINASYAN
(ASPU)

EDUCATIONAL AND CULTURAL RELATIONS BETWEEN TURKEY AND THE TURKIC REPUBLICS OF CENTRAL ASIA (IN 1990'S)

At the beginning of 1990's Turkey tried to spread its influence on educational and cultural spheres of the Turkic republics of Central Asia aiming at using linguistic, religious and cultural identities. Turkey accomplished several educational programs in the region of Central Asia opening schools lyceums and universities. Many young people from the countries of Central Asia began receiving education in Turkey. Turkey tried to establish one union Latin alphabet with the Turkic Republics. In spite of the taken actions Turkic Republics except Kirgizstan accepted their own Latin alphabets.

Turkey began developing cultural relations with the Turkic Republics of Central Asia and the goal was to develop and extend Turkic culture. We can guess that Turkey managed to establish its presence in educational and cultural spheres of the Turkic Republics. On the other hand the governments of Turkic Republics allowed Turkish existence but keeping them under its control.